

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Ν. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ πατριάρχης Φώτιος ὑμνεῖ τὴ Θεοτόκο. Εἰσαγωγή – Κριτικὴ ἔκδοση – Σχόλια*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2019, σσ. 254 [ISBN 978-960-615-250-4]

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει ἀναζωπυρωθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας καὶ νέες κριτικὲς ἐκδόσεις ὑμνογραφικῶν κειμένων προστίθενται σταδιακὰ στὴ διεθνή βιβλιογραφία, φωτίζοντας τὶς γνώσεις μας γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ὑμνογράφους καὶ τὴν ὑμνογραφικὴ τους παραγωγή, τὴν παράδοση τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων καὶ τὴ λειτουργικὴ τους χρῆση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορία τῶν χειρόγραφων καὶ ἔντυπων ὑμνογραφικῶν συλλογῶν. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ συνεισφορὰ τῆς πολὺ ἐνδιαφέρουσας καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιστημονικὴ ἀξία μελέτης τοῦ κ. Δημοσθένη Στρατηγόπουλου, Ἐπικουρου Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, ἀντικείμενο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἔκδοση ὅλων τῶν Θεομητορικῶν Κανόνων ποὺ ἀποδίδονται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο. Εἰδικότερα, ἐκδίδονται ἑννέα Κανόνες γιὰ τὴ Θεοτόκο καὶ δύο Κανόνες, κοινοὶ τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας.

Τὸ βιβλίον διαρθρώνεται σὲ τρία μέρη: τὴν Εἰσαγωγή (σ. 15-68), τὴν Κριτικὴ ἔκδοση τῶν Κανόνων (σ. 69-196) καὶ τὰ Σχόλια ἐκάστου Κανόνα (σ. 197-214), ἐνῶ συνοδεύεται ἀπὸ Βιβλιογραφία (σ. 215-220), Φωτογραφίες χειρογράφων (σ. 223-242) καὶ Εὐρετήρια (σ. 243-254).

Στὴν Εἰσαγωγή ὁ σ. καταγράφει προσεκτικὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐκδιδόμενων Κανόνων, ἡ ὁποία κρίνεται ἰδιαίτερα πλούσια. Ἄν καὶ κάθε Κανόνας παραδίδεται ἀπὸ διαφορετικὸ ἀριθμὸ χειρογράφων, τὸ σύνολο τῶν χειρογράφων ποὺ ὁ σ. μελέτησε καὶ ἐν τέλει παρουσιάζει καὶ χρησιμοποιεῖ στὴν ἔκδοση ἀνέρχεται σὲ εἴκοσι ὀκτῶ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 10^ο μέχρι τὸν 18^ο αἰῶνα, στοιχεῖο ποὺ ἐπιμαρτυρεῖ τὴ συστηματικὴ καὶ ἐκτεταμένη ἔρευνά του στοὺς καταλόγους χειρογράφων· σημειώνεται ὅτι ἡ περιγραφὴ ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν τῶν χειρογράφων ἦταν μέχρι σήμερα πλημμελής. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι σημαντικὴ συνεισφορὰ τοῦ σ. ἀποτε-

λεί τὸ γεγονός ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζει τὸ περιεχόμενο ἐνὸς καθόλου εὐκαταφρόνητου ἀριθμοῦ χειρογράφων ποὺ περιλαμβάνουν Κανόνες τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἐπισημανθεῖ στοὺς ἕως σήμερα δημοσιευθέντες καταλόγους τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν ἔργων του. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι σημαντικό τὸ γεγονός ὅτι γίνεται ἀναλυτικὴ περιγραφή τεσσάρων χειρογράφων Θεοτοκαρίων, τῶν ὁποίων συντάκτης ὑπῆρξε ὁ Λουκάς Νικαεὺς, ἡ ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου καθίσταται γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλη δημοσίευση τοῦ κ. Στρατηγόπουλου¹, καὶ ἀποδεικνύεται μὲ ἐμπεριστατωμένα ἐπιχειρήματα ὅτι αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ Θεοτοκάρια πιθανὸν εἶχε ὑπόψη τοῦ ἁγίου Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Θεοτοκαρίου του τὸ ἔτος 1796. Πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Θεοδώρας 5, Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου 621, Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων 471 καὶ Ἱερᾶς Μονῆς Λειμώνος 358. Ἰδιαίτερα ἀξιόλογες καὶ ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ σ. γιὰ τὴ σημασία τῶν μεταβυζαντινῶν χειρογράφων στὴν παράδοση τῶν βυζαντινῶν κειμένων καὶ εἰδικότερα αὐτῶν τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου, δεδομένου ὅτι σὲ κάποιες περιπτώσεις οἱ μοναδικοὶ γνωστοὶ φορεῖς παράδοσης ἔργων του ἀνάγονται στὸν 18^ο αἰώνα.

Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου περιλαμβάνεται ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῶν Κανόνων τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ δύο ὑπομνήματα (*apparatus fontium* καὶ *apparatus criticus*), ἐνῶ τῆς ἔκδοσης κάθε Κανόνα προηγεῖται ἀναγραφὴ τῆς χειρόγραφης παράδοσής του καὶ τῶν ἐκδόσεών του (ὅταν πρόκειται γιὰ ἐκδεδωμένα κείμενα). Ὁ σ. δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ στὶς ἐκδοτικὲς ἀρχὲς ποὺ υἰοθετεῖ κατὰ τὴν ἔκδοση τῶν Κανόνων, τίς ὁποῖες, σημειωτέον, ἀκολουθεῖ ἀπαρέγκλιτα. Ἡ ἔκδοση εἶναι λιαν ἐπιμελημένη καὶ ὁ ἐκδότης ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μὲ τὰ διεθνῶς κρατοῦντα πρότυπα ἔκδοσης ὑμνογραφικῶν κειμένων. Προτείνει ἀρκετὲς διορθώσεις (μετρικὲς, γραμματικὲς, συντακτικὲς, ὀρθογραφικὲς), ἄλ-

¹ Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Λόγιοι Ἀγιορείτες συντάκτες Θεοτοκαρίων», *Πρακτικὰ Ἡ' Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Ἁγιον Ὄρος καὶ Λογιοσύνη»*, (Θεσσαλονίκη, 22-24 Νοεμβρίου 2013), Θεσσαλονίκη 2014, 343-352.

λοτε στηριζόμενος στη χειρόγραφη παράδοση και άλλοτε σε παράλληλα χωρία. Ίδιαίτερα εύστοχη είναι η επιλογή των παράλληλων χωρίων και των ἄμεσων ἢ ἔμμεσων ἀπηχίσεων ἀπὸ τὰ βιβλικά καὶ πατερικά κείμενα πὸ ὁ ἐκδότης περιλαμβάνει στὸ ὑπόμνημα πηγῶν, ἐνῶ ἀκόμη πιὸ εύστοχη κρίνουμε τὴν ἐπιλογή του νὰ ἐνσωματώσει σὲ αὐτὸ τὰ *similia* μεῖ ἄλλα κείμενα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, γεγονός πὸ συμβάλει ἔτι μᾶλλον στὴν ἔρευνα σχετικά με τὴν πατρότητα τῶν Κανόνων πὸ ἐκδίδει.

Εἶναι φανερό ὅτι με τὴ νέα αὐτὴ ἔκδοση καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐκδιδόμενων κειμένων πλουτίζεται καὶ μία σειρά ἔργων προσφέρεται με «καλύτερο» κείμενο. Γιὰ τοὺς Κανόνες τοῦ β', τοῦ πλ. β' καὶ τοῦ βαρέος ἤχου αὐτὴ εἶναι ἡ *editio princeps*, ἐνῶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους Κανόνες, καθὼς εἶχαν ἐκδοθεῖ καὶ τὸ 2014 ἀπὸ τὴν Silvia Tessari², αὐτὴ εἶναι ἡ *editio correctior*, βασισμένη σὲ πολὺ περισσότερα χειρόγραφα. Τὸν Θεομητορικὸ Κανόνα τοῦ α' ἤχου ἐκδίδει ὁ σ. ἀπὸ ἕξι χειρόγραφα, τοῦ β' ἤχου, τοῦ πλ. β' καὶ τοῦ πλ. δ' (μεῖ ἰαμβικὴ ἀκροστιχίδα) ἀπὸ τέσσερα χειρόγραφα, τοῦ γ' ἤχου ἀπὸ ἔντεκα, τοῦ δ' καὶ τοῦ βαρέος ἤχου ἀπὸ δύο, τοῦ πλ. δ' (μεῖ δακτυλικὴ ἀκροστιχίδα) ἀπὸ ἕνα χειρόγραφο. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Κανόνα στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ τὴ Θεοτόκο σὲ ἤχο β' ὁ ἐκδότης χρησιμοποιεῖ τρία χειρόγραφα, γιὰ τὸν ἀντίστοιχο Κανόνα σὲ ἤχο πλ. β' ἕξι χειρόγραφα, ἐνῶ τὸν Κανόνα στὴ Θεοτόκο τοῦ Φωτίου «ἀμαρτωλοῦ» ἐκδίδει με βάση ἑπτὰ χειρόγραφα.

Στὸ τρίτο μέρος ὁ σ. πραγματοποιεῖ, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἔγκριτης ὑμνογραφικῆς σειρᾶς *Analecta Hymnica Graeca*, σύντομα σχόλια σὲ κάθε Κανόνα, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν σὲ τυχούσες ἐκδόσεις του ἢ σὲ ζητήματα πὸ σχετίζονται με τὴν ἀκροστιχίδα καὶ τοὺς εἰρμούς του. Στὰ σχόλια περιλαμβάνονται παρατηρήσεις καὶ γιὰ τὰ χειρόγραφα πὸ ὁ σ. ἐπέλεξε νὰ μὴ λάβει ὑπόψη του κατὰ τὴν ἔκδοση τῶν Κανόνων. Στὸ σχολιασμὸ τοῦ τελευταίου Κανόνα, τοῦ Φωτίου «ἀμαρτωλοῦ», ὁ σ. με πειστικὰ ἐπιχειρήματα καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι μᾶλλον δὲν

² S. TESSARI, *Il corpus innografico attribuito a Fozio. Edizione critica e analisi musicale*, [Hellenica 52], Alessandria 2014.

ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ πατριάρχου Φωτίου καὶ ὅτι ὁ συνθέτης του θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ κάποιο ὁμώνυμο ποιητὴ-μοναχό.

Ἡ μελέτη ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν παράθεση ἀσπρόμαυρων φωτογραφιῶν τῶν χειρογράφων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν Κανόνων, ἐνῶ ἐξαντλητικὰ καὶ ἰδιαίτερα χρήσιμα εἶναι τὰ τέσσερα Εὐρετήρια (ἀκροστιχίδων, εἰρμῶν, ἀρχῶν τῶν τροπαρίων καὶ χειρογράφων), τὰ ὁποῖα διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστη καὶ κυρίως τὸν εἰδικὸ μελετητὴ τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων καὶ τῶν χειρογράφων καὶ ἔντυπων ὑμνογραφικῶν συλλογῶν στὴ χρῆση τοῦ βιβλίου.

Ἡ ἐπιστημονικὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης τοῦ κ. Στρατηγόπουλου δὲν ἔγκειται μόνον στὸ γεγονός ὅτι μέσα ἀπὸ αὐτὴν προκύπτει ἓνα «καλύτερο» κείμενο τῶν Κανόνων ποὺ ὁ συγγραφέας ἐκδίδει, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι ὁ συντάκτης της καταθέτει νέες καὶ ἄκρως ἐνδιαφέρουσες καὶ πρωτότυπες προτάσεις γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴ διάδοσή τους, οἱ ὁποῖες ἀπορρέουν μέσα ἀπὸ τὴ συστηματικὴ καὶ συγκριτικὴ ἔρευνά του στὶς χειρόγραφες καὶ ἔντυπες ὑμνογραφικὲς καὶ ἐν γένει λειτουργικὲς συλλογές. Εἰδικότερα, ὁ κ. Στρατηγόπουλος ἀποδεικνύει ὅτι, πέραν τῆς σιναϊτικῆς παράδοσης τῶν ἐκδιδόμενων Κανόνων, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀγιορειτικὴ παράδοση τῆς ὑμνογραφίας τοῦ πατριάρχου Φωτίου, γεγονός ποὺ ἐξηγεῖ σαφέστατα καὶ τὴ συμπερίληψη ὀρισμένων ἐξ αὐτῶν στὸ Θεοτοκάριο τοῦ ἀγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου. Ἐπιπλέον, ἀποδεικνύεται ἡ εὐρεία διάδοση τῶν Κανόνων τοῦ πατριάρχου Φωτίου σὲ χειρόγραφα ποὺ βρισκόνταν στὸ παρελθὸν στὶς Βιβλιοθήκες τῶν Μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Εἰκοσιφοίνισσας Παγγαίου, Ἀρχαγγελιώτισσας καὶ Καλαμοῦς Ξάνθης, τὰ ὁποῖα σήμερα ἀπόκεινται σὲ Βιβλιοθήκες τῆς Σόφιας καὶ μελετήθηκαν ἀπὸ τὸν σ. *in situ*. Εὐστοχες, ἐπίσης, θεωροῦμε καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ σ. σχετικά μὲ τὴν ἐκτεταμένη ἀπήχηση καὶ εὐρεία λειτουργικὴ χρῆση τῶν ἐν λόγῳ Κανόνων τόσο κατὰ τὴ βυζαντινὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Ἀναμφίβολα, ἡ μελέτη τοῦ κ. Στρατηγόπουλου συνιστᾶ συμβολὴ στὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ὑμνογραφικὴ καὶ ἐν γένει λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ἀποτελεῖ δὲ ἰδιαίτερη συμβολὴ καὶ στὴν ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Παρακλητικῆς καὶ τοῦ Θεοτοκαρίου, καθὼς ὁ συγγραφέας μέσα ἀπὸ τὴν

ένδελεχή μελέτη τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς δομῆς τῶν χειρογράφων ποὺ μελετᾶ ἀποδεικνύει ὅτι ὑμνογραφικὰ ἔργα τοῦ πατριάρχου Φωτίου εἰσήχθησαν στὰ ἀνωτέρω λειτουργικὰ βιβλία, πρακτικὴ ποὺ ἄλλοτε διατηρήθηκε, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἔντυπης ἔκδοσης τοῦ Θεοτοκαρίου τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, καὶ ἄλλοτε ὄχι, ὅπως συνέβη μὲ τὸ λειτουργικὸ βιβλίον τῆς Παρακλητικῆς.

Πρόκειται ἐν συνόλῳ γιὰ μίαν ὑποδειγματικὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη μελέτη, ἢ ὅποια θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει πρότυπο γιὰ τὴν ἔκδοση καὶ γενικότερα γιὰ τὴν προσέγγιση ὑμνογραφικῶν κειμένων σὲ μελλοντικές, ἀντίστοιχες μελέτες, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποτελέσει ἀφορμὴ γιὰ μίαν συνολικὴ ἀποτίμηση καὶ ἐπαναξιολόγηση τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ πατριάρχου Φωτίου καὶ μίαν συνανάγνωσή του μὲ τὴν ὑπόλοιπη λογοτεχνικὴ του παραγωγή.

Δημοσθένης Α. Κακλαμάνος
Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης